

Litteratur

- Harder, Peter, Lars Heltoft and Ole Nedergaard Thomsen. 1996. Danish Directional Adverbs. Elisabeth Engberg-Pedersen et al. (red.). *Content, Expression and Structure. Studies in Danish functional grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Heltoft, Lars. 1996. Grammatikalisering af semantiske roller i dansk. Rasmussen, Lone Schack (red.). *Semantiske roller*. Odense: Odense Working Papers in Language and Communication. No. 10.
- Jul Nielsen, Bent. 1978. Om stedsadverbium + fra i jyske dialekter. *Danske Folkemål* bd.21:131-138.
- Scheuer, Jann. 1995. *Tryk på danske verber*. RASK Supplement Vol. 4. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Institut for Dansk Dialektforskning (red.). 1992ff. *Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Bd. 1ff.

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 1997

SPROGARTER OG SPROGFORANDRING I 1800-TALLET

Af Inge Lise Pedersen (Københavns Universitet)

“død år naturligt” således indleder Georg Brandes en gramfonplade optaget i 1913. Den er én blandt en række gramfonindspilninger med fremtrædende danskere som Anker Kirkeby tog initiativ til med henblik på at give eftertiden et autentisk kildemateriale til studiet af tiden kort efter århundredskiftet. For os lyder den udtale Georg Brandes anvender ikke særlig naturlig, og selv om han med sine 71 år var en ældre mand i 1913, virker det utroligt at det danske sprog skulle have ændret sig så meget på 80 år. Og så i munden på manden bag det moderne gennembrud. Forklaringen på den fremmedartede og i vore ører unaturlige udtale er at den repræsenterer den højtidelige foredragsstil. I 1913 var den gammeldags - Peter Jern-dorff, Brandes' jævnaldrende, kritiserede den voldsomt allerede før århundredskiftet - men i hele 1800-tallet spiller den en stor (omend i sproghistorien temmelig upåagtet) rolle.

Hvordan skildres 1800-tallets sproghistorie?

I beskrivelsen af rigsmålets historie i perioden 1750-1870 skelner Peter Skautrup mellem

“1. det dannede talesprog, hvis yderfelter er det ‘korrekte’ talesprog, som søger mod normen, og det dagligdags talesprog, der grammatisk (taget i videste forstand) tillader sig adskillige friheder og småafvigelser fra normen, og 2. det vulgære talesprog, karakteristisk for de efter samfundets almindelige målestok åndeligt og sædvanligvis også socialt laverestående individer. Grænsen er flydende” (Skautrup III 1953:224f.).

Det første underafsnit i kapitlet hedder “Dannet sprog og vulgært sprog”. Det er de to tale-sprogssfærer der modstilles og hvis udtale kommenteres. Senere i kapitlet omtales talersprog og prædikensprog, men ikke på udtaleniveauet (bortset fra et par ord om den særlige præstebe-toning med tryk på andetleddet i ord som taksigelse):

“Om talernes sprog lader sig næppe sige noget generelt. Det er helt bestemt af manden og emnet og spænder fra den lyriske og stemningsbårne improvisation til den saglige og stemningsforladte fremlæggelse af fakta, men for det store flertal gælder det dog nok, at man i ikke ringe grad er undergivet indflydelse fra skrift-sproget, hvad der vel

delvis beror på den forudgående nedskrivning af talen eller dens hovedpunkter" (Skautrup III 1953:249).

Skautrup sammenfatter periodens lydige ændringer således:

"Bortset fra et par organiske artikulationsforskydninger og nogle kvantitetsændringer består rigsmålets udvikling i en række restitutioner, hvorved der tilvejebringes fuld overensstemmelse med eller gennemføres en tilnærmelse til skriftbilledet. Denne stræben var imidlertid begrænset til de socialt højerestående og litterært interesserede eller modtagelige befolkningslag, først og fremmest i København. De lavere klasser fulgte ikke med, og deres sprog, som mere eller mindre uberørt bevarede sig til op imod nutiden, blev derfor, efterhånden som skellet blev skarpere mellem de to sprogslag, betragtet som dialektalt eller vulgært, skønt det i virkeligheden repræsenterede det fælles udgangsstadium" (Skautrup III 1953:182).

I *Dansk Rigsmål 1840-1955* bestrides at skriftpåvirkningen har spillet en afgørende rolle i den undersøgte periode, men det afvises ikke at dette kan have været tilfældet før perioden, omend det betones at der efter forfatternes mening ikke er tale om at ændringerne er skriftfremkaldt, men nok fremmet af skriften (Brink & Lund 1975:738). Deres ældste meddelere er Georg Brandes' og Peter Jerndorffs jævnaldrende, som er i slutningen af tyverne i 1870, hvor Skautrups periodeskel ligger.

Brink & Lund taler således i alt væsentlighed om en senere periode end den her behandlede, og jeg vil ikke diskutere deres tolkninger. I stedet vil jeg rette opmærksomheden mere på hvordan samtiden opdeler måderne at tale på, og se nærmere på hvordan ændringerne i samfundslivet skaber nye vilkår for sprogudøvelsen og dermed indvirker på sprogbrugen. Begge dele som en opfølgning af Skautrups bemærkninger i indledningen til *Det danske Sprogs Historie* hvor han nævner at bag den beskrivende sproghistorie der fortæller hvorledes udviklingen i store træk er forløbet, søger man en besvarelse af hvorfor udviklingen fik netop dette forløb. Afhængighedsforholdet mellem sprog og samfund lader sig vel ikke altid udrede klart, men han har lagt vægt på at benytte samfunds- og kulturhistorien til at vise et jævnsides løb eller til at fremdrage de motiver, de "bevægende årsager" der kan skimtes bag livets ytringsformer. Jeg vil i forlængelse heraf spørge hvorfor der sker så mange restitutioner i 1800-tallet og hvordan de bliver anerkendt som hørende til normen.

Samtidens opdeling af sprogarter¹

I indledningen til Badens grammatik læser man følgende:

"I et ethvert ved Skrifter dyrket Tungemaal findes en tredobbelt Udtale. Anderledes taler den gemene Mand Ordene ud, hvilke han ikke har lært af Skrifter, men allene ved den mundtlige Tales Overleverelse. Anderledes er den Velopdragnes Udtale i det borgerlige Liv; og atter anderledes den offentlige Talers" (Baden 1785:1).

Det var ikke Baden der havde fundet på denne opdeling. Vi kan se en tilsvarende opdeling hos Høysgaard der fremstiller "den brügeligste og beste daglige tale som rettesnor", og i den forbindelse skelner mellem offentlig Oration og Prædiken på den ene side og samtaler på den anden (Høysgaard 1747:370). Et andet sted sætter han "daglig tale og adskillige Lånd-sprøge" over for "den rætte læsning og offentlig tale" (smst:385). Og går man endnu længere tilbage finder man at både Peder Syv og Jacob Madsen Århus fremhæver det offentlige sprog som mønster.

Denne klare skelnen mellem offentligt sprog og omgangssprog fortsætter langt op i 1800-tallet. I 1817 udgav Jakob Hornemann Bredsdorff *Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning*, noget nær den ældste offentliggjorte lydskrevne rigsmålstekst. Den rummer dels fortællingen om 'den snile bonepige' som gengives med 'den Udtale...som den culiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag', dels en samtale mellem to på hverdags sproget 'i A's repliker frit for alle Idiotismer, og i B's efter den sædvanlige københavnske Udtale'. Her møder vi endnu en gang tredelingen i de indledende bemærkninger til prøverne, og samtidig indeholder samtalen mellem A og B en diskussion af brugen af det højtidelige fordragssprog. De to herrer er uenige om man bør gøre forskel på offentlig tale og samtale eller ej.

Israel Levin er ikke i tvivl. I fortalen til sin *Haandbog i det danske Sprogs Grammatik* skelner han mellem "Skriftsproget (Bogsproget), eller den Sprogform, der udpræger sig i det offentlige Foredrag" som er grammatikkens hovedgenstand, og "Talesproget (Omgangssproget), eller det Idiøm, hvori dannede Danske meddele sig hinanden i den private Samtale", hvorfra de væsentligste fænomener beskrives i forhold til skriftsproget (Levin 1844:Vf.).

¹ Sprogart er her og i det følgende brugt om varietet.

Og så sent som 1873 skelner Pauline Worm i en artikel om *Skriftsproget og folkemaalene* mellem tre forskellige slags dansk, og giver en række eksempler på hvordan de lyder.

Skriftdansk ² :	Dannet Københavnsk:	Simpelt Københavnsk:
Kan du ikke ryge?	Kan du ikke rye?	Kadunte rye?
De skulle ikke have det	Di skal ikke ha de	Diskante hatte
Vi vide hvad vi ville	Vi ved va vi vil	Vi vé va vi ve
Pigen har været i vandet	Pien har været i vanned	Pien ha vætt (våren) i vanned
Hun ligner sin moder	Hun liner sin mor	Hun liner hinneses mor

(Worm 1873, citeret efter Lund 1996:180)

Hvis vi tager samtiden på ordet, er forskellen mellem offentligt talersprog og omgangssprog central og betydningsfuld langt op i 1800-tallet. Det var to forskellige sprogarter der havde hver deres funktionsområde. Den ene var ikke mere rigtig end den anden, men det var vigtigt at overholde reglerne for hvor og hvornår de kunne bruges. Dette skarpe skel mellem offentligt sprog og omgangssprog svarer ganske til at der kulturelt var fremkommet et skarpt skel mellem offentligt og privat, samfund og familie (for en udførlig skildring heraf i europæisk sammenhæng se Ariés & Duby 1990-92, jf. også Frykman & Löfgren 1979, Kocka 1987). Ændringen af offentlighedsformerne betød at det enkelte individ (dvs. den borgerlige mand) kommunikerede inden for begge sfærer, men de blev holdt skarpt adskilt. Selv den borgerlige bolig var opdelt i en repræsentativ, offentlig del og en privat del. Den offentlige del var den man kostede noget på, den private del var, selv i velaflagte borgerlige hjem, ofte meget spartansk indrettet.

Den offentlige tales udfoldelsesområde

I 1700-tallet havde den offentlige tale kun to udfoldelsesområder: retssalen og kirken. I løbet af 1800-tallet voksede den danske mundtlige offentlighed enormt, og der kom to nye store offentlige sprogbrugsområder til, nemlig uddannelsesinstitutionerne og den politiske offentlighed.

På uddannelsesområdet skete der det at latinskolen blev til en overvejende dansksproget skole. Modersmålet blev indført med latinskoleforordningen i 1775 og det blev skolefag i 1809.

² Denne rubrik betegner ikke skrevet sprog men talt skriftdansk, dvs. dansk med bogstavret udtale.

Få år senere kom almueskoleloven i 1814 hvormed skolevæsenet for alvor blev udbredt til hele befolkningen, og fra midten af århundredet var der med folkehøjskolerne også et tilbud om voksenuddannelse der principielt var for alle, men i praksis mest blev brugt af landboudgdommen. Den første folkehøjskole begyndte i Rødning 1844, og et formeligt højskoleboom fulgte i årene efter 1864. Endelig begyndte man at forelæse på dansk på Universitetet, og fra 1840'erne var danske forelæsninger det almindelige. Dermed var hele undervisningssektoren blevet dansksproget.

Politisk gik enevælden på hæld. Der blev indført rådgivende provinsialstænder, og de holdt deres første møde 1834. Dermed var den offentlige politiske debat i gang også uden for klubberne i København, og nye kredse deltog i den. Det gjaldt især den jyske stænderforsamling i Viborg, mens østifternes i Roskilde var domineret af de i forvejen toneangivende kredse i København. Fra 1849 foregik den politiske drøftelse i en folkevalgt rigsdag. Denne udvikling betød en politisk mobilisering først af borgerskabet, så bondestanden og sidst arbejderne.

Både i uddannelsesinstitutionerne og i det offentlige politiske liv var det nye grupper som kom til orde. Det var nye kredse der brugte et offentligt sprog: lærere, ofte bondefødt og dialekttalende, og politikere med samme baggrund, hvortil senere også kom arbejderpolitikere. Disse grupper kunne i kraft af deres offentlige virke tilegne sig det offentlige sprog i dets naturlige brugssammenhæng, men havde ikke nødvendigvis samme naturlige adgang til at tilegne sig det såkaldte dannede samtalesprog.

Den danske offentlighed var ikke længere identisk med den kulturelle elite i Guldalderens København inden for voldene. Mens den talmæssigt lille offentlighed tidligere bestod af den befolkningsgruppe der samtidig beherskede det dannede samtalesprog - det var selve den dannede offentlighed - var offentligheden nu vokset betydeligt, og denne nye større offentlighed havde ikke rådighed over et fælles omgangssprog. Den eneste talesprogsnorm de var fælles om, var det offentlige talersprog. Fra en situation med et dannet omgangssprog og et offentligt talersprog, begge behersket af en lille kulturelt normdannende gruppe, hvor alle kendte alle og interagerede direkte, blev en større offentlighed delagtig i normdannelsen.

Fra diglossi til talesprogsvariation

Det var ganske stærke sprogsociale regler der styrede sprogbugen i 1800-tallet. Der var nogle klart definerede domæner, og nogle domænespecifikke normer der var så forskellige at tilstan-

den kan beskrives som diglossi. I hvert fald er de svenske tilstande omkring 1800 beskrevet således af Gun Widmark (1991:175). Men dette sprogsamfund ændrer karakter, og tilstanden problematiseres. Formentlig i sammenhæng med den stigende sociale mobilitet og Københavns voldsomme vækst.

Hvis vi igen skeler til Sverige finder der en diskussion sted om sproget i skolen, mellem de grammatikere der vil give plads til beskrivelse af omgangssprogets sideformer (det er ofte stockholmsken), og en anden gruppe der ser bogsproget (boksvenska), det mere skriftnære talesprog, som det eneste legitime sprog, mens omgangssproget regnes for "mere stockholmsk end svensk" (Boivie 1834, citeret efter Widmark 1991:177). I den svenske diskussion langes der hårdt ud efter folkeskolelærerne. Gustaf Cederschiöld konstaterer fx at der

"finns bland våra bildade landsmän ganska många, som, medan de äro synnerligen väl förtrogna med skriftspråket, blott ofullständigt behärska det bildade talspråket och i sitt hvardagstal konstant begagna sig af enstaka skriftspråksord (tj ex. *icke, ingalunda, nämligen, härstades*), vissa skriftspråksformer (t. ex. vi *äro*, vi *skola*, vi *böra*) eller af periodbyggnad, långa parenteser o. d., som rent af strider mot det lediga talspråkets väsen" (Cederschiöld 1897:232).

Det skyldes, siger Cederschiöld, at de i for ringe udstrækning har haft lejlighed til at iagttage det dannede samtalesprog og selv øve sig i det, og han føjer til at "Så är särskildt förhållandet med en del af vår nu för tiden mycket kritiska och framåtsträfvande folkskollärarekår, hvilken ju ofta utgått från mindre bildade hem" (smst). Denne gruppe, der anvender "boksvenska" i mangel på andet accepteret omgangssprog også uden for offentligheden, har klare tilsvaregheder i Danmark, socialt og rekrutteringsmæssigt.

Det er indtil videre et åbent spørgsmål om en lignende diskussion om sproget i skolen også kan graves frem her. Der var en livlig skolediskussion i anden halvdel af 1800-tallet, bl.a. blev der holdt en række store skolemøder hvor meget forskellige emner blev debatteret, i 1872 fx hvordan lærere skulle forholde sig til dialekttalende elever (Nørr 1994:118). Dette materiale er der mig bekendt ikke nogen sproghistorikere der har analyseret. Det står under alle omstændigheder fast at læsesproget i skolen århundredet ud normalt var en bogstavtro skriftudtale - og i datidens skole var læseudtale vigtig: langt den største del af talen i skolen bestod af

læsning eller gengivelse af udenadlærte passager. I friskolen kom dertil fortælling og på højskolerne foredrag, mens den frie *samtale* formentlig var sjælden i alle skoleformerne.³

Skautrup fortæller i sine erindringer om faderens læseudtale, som var en blanding af bogstavret og dialektalt betinget udtale, og i beskrivelsen af hardsysselemålets ordforråd giver han eksempler på læseudtale som han kendte den fra sin barndoms skole. Ord som *nede, røde, snakkede* blev udtalt med klusil for blødt d, *havde* med diftong og klusil, *rigtignok* med i og to bløde g'er, og skriftens ld og nd udtaltes som palataliseret l og n (Skautrup 1927-29:299ff.). Selv husker jeg min bedstefars udtale af en række ord, især småord, når han læste højt for os børn: *det, de, havde, mig, dig, sig* blev udtalt bogstavret som de stavedes *dæd, de', hawde, og mig, dig, sig* med i og blødt g. Denne tingenes tilstand ligger bag Skautrups påstand om at danskundervisningen ingen betydning fik for børnenes talesprog i almueskolen "højst lærte de sig et tåleligt læsesprog, en bogstavudtale stærkt afhængig af skriftbilledet" (Skautrup III 1953:215). For Skautrup var det klart at denne læseudtale ikke var gangbar som omgangssprog. Det var en ren og skær læseudtale der især kunne træffes i ikke særlig boglige miljøer. Som offentlig stil var den blevet ubrugelig.

Det skete omkring århundredskiftet. I slutningen af attenhundredtallet angribes den offentlige stil på flere områder. Det Kongelige Teater opretter en elevskole i 1886 og ansætter Peter Jerndorff som lærer i stemmebrug, sprogbehandling og diktion, og han kritiserer læseudtalen såvel som det tilsvarende deklamationssprog. I livets og naturlighedens navn:

"hvad Sproget angaaer, saa benytter de fleste Mennesker egentlig to forskjellige, et til Talen og et andet, et Læsesprog nærmere Skriftsproget, til Oplæsning. Men skal Læsningen blive til levende Tale, saa er det indlysende, at saa maa ogsaa Talesproget bruges dertil." (Jerndorff 1897:8).

Det kan imidlertid ikke bruges uden videre som det forefindes, for talen er ofte

"sjusket og jasket, som vort bløde Sprog og vor gode danske Magelighed let førte det med sig, og tog Nogen sig paa at optage Dele af sit Læsesprog i Talen, blev Resultatet oftest Unatur." (smst:9).

³ Grundtvigs tanker om en borgerlig højskole præget af vekselvirkning i form af samtale blev i praksis til en skole præget af foredrag og fortælling.

Slutningen af citatet tyder på at forholdene i Danmark ligner de svenske og møder den samme kritik.

Opkomsten af et standardtalesprog

Det offentlige taler-, prædiken- og højtlæsningssprog blev mere almindeligt pga. udvidelsen af den mundtlige danske offentlighed, og udgjorde en mere nærliggende og mere tilgængelig norm for alle de nye middelstandsmedlemmer med baggrund i en dialekt, end det dannede omgangssprog. Det er derfor nærliggende at forklare indlemmelsen af mere bogstavrette udtaler i standardsproget med en anvendelse af den offentlige talerstil også som samtalsprog.

I og med at sprogsamfundet omstruktureres og den domænespecifikke sprogbrug forlades, er der på denne måde en hel række af de mere skriftnære former fra det offentlige sprog der får indpas i standardsproget via en sådan "overanvendelse" af denne talerstil.

Hvis man sammenholder dette forløb med den kvantitative sociolingvistik's resultater, er det nærliggende at beskrive det standardtalesprog der vokser frem i slutningen af 1800-tallet som resultat af middelklassens hyperkorrektion. Arthur Arnholtz udtrykker det ubesmykket og kalder det parvenusprog når man siger "Ved du hvad min steddatter går til købmanden og siger god dag", og Paul Diderichsen reagerer prompte med kategoriseringen ekspeditricedansk på en udtaleform læ'der.

Om det standardsprog der blev etableret omkring 1900 så overvejende kan beskrives ud fra den gamle hovedstadsudtale, dvs. i hvilken grad man kan lægge det offentlige talersprog til grund for standardiseringen skal jeg lade være usagt men blot gøre opmærksom på at både københavnere og ikke københavnere insisterer på at standardsproget, 'rigsmålet', er en neutral overløkal talesprogsnorm. Ingen vil anerkende københavnskens hegemoni.

På baggrund heraf og i betragtning af at baggrunden for sprogudviklingen i 1800-tallet er den store vækst i offentligheden i takt med befolkningens større indflydelse på politiske beslutninger, kan man spørge om det er en demokratisk sprogudvikling. Jeg vil nok snarere gribe til et andet ord der også jævnlig bruges til at karakterisere hvad der sker i 1800-tallet: disciplinering. Det er den voksende disciplinerede middelstands sprog. En middelstand der er travlt optaget af at etablere forskelle, sproglige såvel som andre, til mindre disciplinerede grupper, som man føler sig hævet over. Som når Viggo Fausbøll i forordet til Gadeordbogen taler bekymret om den "utilbørlige overskriden af grænsen" og antager at alle dannede

mennesker "vil være enige om at bandlyse gadesproget fra ethvert godt selskab og overlade det til gadedrenge og de Grundtvigianere, i hvis smag det falder". Fuldstændig som man i samme periode i København etablerede fysisk afstand til underklassen i de nye kvarterer uden for voldene der var socialt segregerede.

Litteratur

- Ariés, Philippe & Georges Duby (red.). 1990-92. *Geschichte des Privaten Lebens*. Frankfurt: S.Fischer.
- Arnholtz, Arthur. 1968. Rigsmålsudtalen sprogvidenskabeligt, terapeutisk og æstetisk set. *Nordisk Tidsskrift for Tale og Stemme* 28.2:53-61.
- Baden, Jacob. 1785. *Forelæsninger over det Danske Sprog eller Resonneret Dansk Grammatik*. København: P.Horrebøw.
- Bredsdorff, Jakob Hornemann. 1817. Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning. Jørgen Glahder (red.). 1933. *J.H.Bredsdorffs Udvalgte Afhandlinger*. København: Levin & Munksgaards Forlag.
- Brink, Lars & Jørn Lund. 1975. *Dansk Rigsmål* bd. 1-2. København: Gyldendal.
- Cederschiöld, Gustaf. 1897. *Om svenskan som skriftspråk*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren. 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Gleerups Förlag.
- Høysgaard, Jens Pedersen. 1747. *Accentuered og Raisonnered Grammatica*. Henrik Bertelsen (red.). 1920. *Danske grammatikere* IV. København: Gyldendal.
- Jerndorff, Peter. 1897. *Om Oplæsning*. København:
- Kocka, Jürgen (red.). 1987. *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kristiansen, V. 1866. *Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt Daglig Tale*. København: H. Hagerups Forlag.
- * Levin, Israel. 1844. *Dansk Lydlære og Dansk Kjønslære*. København: Samfundet til dansk Literaturs Fremme.
- Lund, Jørn. 1996. Guldalderens Lyd. Om diktion og hverdagssprog. Bente Scavenius (red.). *Guldalderens Verden*. København: Gyldendal:177-84.
- Nørr, Erik. 1994. *Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Skautrup, Peter. 1927-29. *Et Hardsysselsmål* bd. 1-2, København: Th. Linds Efterfølger.
- Skautrup, Peter. 1944-70. *Det danske sprogs historie* bd. 1-5. København: Gyldendal.
- Skautrup, Peter. 1979. *Hørt og husket*. Herning: Poul Kristensen.
- Widmark, Gun. 1991. Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. *Språk och Stil*:157-97.